

Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵԲԻ ՔՅՈՍՈՒՐԾՅԱՆԻ (XVII դար)

XVII դարի հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերից է ժամանակի հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան ու գրող Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանը (1637-1695), որի աշխատությունները հարուստ նյութ են պարունակում Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հիմնահարցերն ուսումնասիրելու համար: Հատկապես պատմագիտական գործերում նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել թուրքական պետության ներքին վիճակին, պալատական երկպառակություններին, կենտրոնախույս ձգտումներին, ինչպես նաև ներքաղաքական կացության հիմնախնդիրներին:¹

Երեմիա Քյոմուրճյանի (1637-1695) մատենագիտական ժառանգությունը վկայում է, որ նա եղել է ժամանակի ամենագարգացած մարդկանցից մեկը: Կրոնական գիտելիքներից բացի, Քյոմուրճյանը տիրապետել է արևելյան ու արևմտյան մի քանի լեզուների, գրել է կրոնական, պատմական, աշխարհագրական բնույթի բազմաթիվ աշխատություններ, գրական ստեղծագործություններ, նամակներ, ուղերձներ և այլն:²

Մ. Չամչյանը, քվարկելով Քյոմուրճյանի աշխատությունները, նշում է նաև, որ «Գրեաց եւ ի խնդրոյ դեսպանին պամանաց ի վերայ աշխարհաց պարսից, հնդկաց եւ ամատոլիոյ, եւ ընդարձակ եւս ի վերայ Հայաստանու...»:³

Ն. Ալիյանը այսպես է բնութագրել նրան. «Միակողմանի չէր իր կրթությունը, հմուտ էր եկեղեցական գիտություններու, ներհուն՝ պատմագիտութեան, ծանօթ՝ բազմաթիւ լեզուներու, յատկապէս հայերէնի, թուրքերէնի և յունարէնի, նաև երոսպական լեզուներու, հետաքրքիր՝ ներքին և արտաքին ազգային, միջազգային քաղաքական իրադարձութիւններու»:⁴

Քյոմուրճյանը թուրքերեն է թարգմանել նաև իր շարադրած «Հայոց պատմությունը», որի բնագիրը չի պահպանվել: Հ. Սահակյանը գտնում է, որ պատմագիրը օգտվելով առիթից, նպատակ է ունեցել թուրք մտավորականությանը ծանոթացնել հայոց պատմության առանցքային հարցերին:⁵

Լեոն Քյոմուրճյանի տպագրական գործունեությունը համարել է «մեծ հեղաշրջման սկիզբ ազդարարող մի բան. մի համոզմունք հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բացերը վերացնելու»:⁶

Ժամանակագրական առումով Քյոմուրճյանի պատմագիտական երկերից առաջինը «Պատմութիւն համառօտ ԴՆ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն» աշխատությունն է: Նրանում տրված է Օսմանյան կայսրության 400 տարվա պատմությունը, սկսած հիմնադրման օրից մինչև պատմագրի ապրած ժամանակաշրջանը: Այն գրված է չափածո, սկսել է գրել 1675թ. և ավարտել է 1678թ., բաղկացած է 1810 քառյակից: Շուրջ 400 տարվա այդ պատմության 350 տարվա շրջանը գրված է աղբյուրների վկայությամբ, առանց որոնց պատմագիրը չէր կարող իրականացնել իր առջև դրված խնդիրը:

Քյոմուրճյանը ապրել է ստեղծագործել է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, եղել ճանաչված գործիչ, պաշտոնավարել հայոց պատրիարքարանում, կապեր ունեցել թուրք մտավորականության շրջանում, հնարավոր է նաև, որ նրա թուրքերենի ուսուցիչը եղած լինի հայկական շրջաններին մոտ կանգնած թուրք որևէ գիտնական,

¹ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. X, Թուրքիա, Հ. Փափազյան, Հայ պատմիչները սելջուկ-թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին /XI-XVIII դդ./, Եր., 1979, էջ 235:

² Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Գրվածքներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Եր., 1984, էջ 211:

³ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 723:

⁴ Ն. Ա յ ի ն ե ա ն, Երեմիա Չելեբի Քեոմուրճեան, կեանքն ու գործունեութիւնը, Վիեննա, 1933, էջ 59:

⁵ Հ. Ս ա հ ա կ յ ա ն, Երեմիա Քյոմուրճյան, Եր., 1964, էջ 42-43:

⁶ Լ ե ո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Եր., 1969, էջ 359:

որը միաժամանակ նրան տրամադրել է թուրքալեզու պատմական երկեր, որոնցից առատորեն օգտվելով՝ նա գրել է իր նշանավոր աշխատությունը:⁷

Սակայն միջնադարյան պատմագիրների սովորության համաձայն՝ Քյոմուրճյանը նույնպես չի հիշատակում իր աղբյուրները՝ բավարարվելով այդ մասին միայն ընդհանուր ակնարկներով:⁸

Աշխատությունը պատմագիրը գրել է հայկական և առավելապես թուրքական սկզբնաղբյուրների հիման վրա, իսկ 1648-1678թթ. պատմությունը նա շարադրել է որպես ականատես, որն էլ բնականաբար բարձրացնում է տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը: Շարադրված է օսմանյան սուլթանների ու կարևոր իրադարձությունների պատմությունը, նկարագրված են կայսրության մղած պատերազմները Արևմուտքում և Արևելքում: Երկն արժեքավոր ու արժանահավատ նյութ է պարունակում XVI-XVII դարերում Թուրքիայում գոյություն ունեցող վարչակարգի, հարկային համակարգի, ներքին ու արտաքին քաղաքականության, կայսրությունում ապրող ժողովուրդների ու հատկապես արևմտահայության քաղաքական ու սոցիալական ծանր դրության, երկրում տիրող արատավոր բարքերի և այլ ուշագրավ իրադարձությունների մասին: Առանձնապես ընդգծված ձևով է տրված XVI-XVII դդ. պարբերաբար կրկնվող զինվորական խռովությունների ու ապստամբությունների ու դրանց պատճառների մասին: Պատմագիրը ներկայացրել է կայսրության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային վիճակը:

Սկսած XVI դարի սկզբից մինչև XVII դարի կեսը, շուրջ 125 տարի շարունակ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև տեղի են ունեցել հաճախակի և երկարատև պատերազմներ, որոնք հիմնականում ընթացել են Անդրկովկասի և հատկապես Հայաստանի ու Միջագետքի տնտեսական ու ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքները նվաճելու նպատակով:⁹

Քյոմուրճյանի աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է թուրք-պարսկական պատերազմների մասին: Հատկապես ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդվում Շահ Աբասի արշավանքների մասին.

Հույ կրլայի Միհրիպանի
գալ Շահ Ապաս զգօրս առաքեալ,
Երկու հազար անձինք Պարսից
յայն վայր ի մարտն կոտորեալ:¹⁰

Պատմագիրը քայլ առ քայլ իր ընթերցողին ծանոթացնում է Օսմանյան կայսրության պատմությանը, նրա անցյալին ու ներկային: Քյոմուրճյանը հիշատակում է թուրքերի մղած բոլոր պատերազմները արձանագրում նվաճված երկրներում նրանց գործած չարիքները, ջարդ, թալան, գերեվարություն. ժողովուրդներին հասած բազում արհավիրքներ, բռնի հավատափոխության փաստեր, որոնք թուրքական աղբյուրներում ներկայացվում են որպես թուրք զինվորի հերոսականության, քաջության ու սխրագործության օրինակներ:¹¹

Փաստերը քննադատաբար իմաստավորելու և վերլուծելու կարողությունն օգնեցին նրան ներկայացնելու Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վառ պատկերը՝ բոլոր դրսևորումներով: Նկարագրելով Թուրքիայի պետական կարգը, Քյոմուրճյանը հատկապես ընդգծում է երկրի սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային երևույթները:¹²

Քյոմուրճյանը յուրահաստուկ կերպ է պատկերել ազգային ու կրոնական հալածանքները, դրանց կործանարար հետևանքները նվաճված ժողովուրդների, այդ թվում և հատկապես հայ ժողովրդի համար: Նրա համակրանքը, անկախ ազգային պատկանե-

⁷ Երեմիա Աեօմիրճեան, Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, Եր., 1982, էջ 25:

⁸ Նույն տեղում, էջ 26:

⁹ Հ. Նաջարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Եր., 1961, էջ 4:

¹⁰ Երեմիա Աեօմիրճեան, նշվ. աշխ., էջ 212:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 498:

լությունից ու դավանանքից, աշխատավոր ժողովրդի, հասարակության ստորին խավերի կողմն է եղել: Իր Պատմության մեջ նա բերել է մի գավառի թուրք գյուղացիների զանգատը սուլթանին, ուր ասված է.

Օճաղ աղայք, գոր տիրեին
Ընդ արքունեացն և նուաճեալ,
Ռամիկք ի շատ հարկաց խոցեալ
և գՄիաուշն՝ ընդ իրեանս առեալ
Եւ մուծին առ թագաւորն,
Ասեն «Վեզիրդ զմեզ վշտացուցեալ,
Աղայից բանիք շարժի,
Եւ առ համայնս անիրաւեալ»:¹³

Պատմագիրը պատմում է կայսրության սահմաններում տեղի ունեցած ընդվզումների, խռովությունների, ապստամբությունների, ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի, Հայաստանի տարածքում ջելալիների ապստամբության հետևանքների, սուլթանական պալատական միջավայրի, հեղաշրջումների մասին: Պատմության չորրորդ մասում նա որպես ականջալուր և ակամատես հեղինակ, տեղեկություններ է հաղորդում XVII դարի երկրորդ կեսին Եվրոպայում թուրքերի մղած նվաճողական պատերազմների մասին, անդրադառնում ենիչերիների ու սիփահիների խռովություններին, կենտրոնական կառավարության քաղաքականությունից դժգոհ փաշաների՝ Հայդար օղլուի, Աբազա Հասան փաշայի, Ղաթրջի օղլի Ալիի ապստամբություններին, արտահայտում Մոլդավիայի և Վալախիայի հակաթուրքական ազատագրական տրամադրությունները.

Ապագա փաշայն լուսա
գեէնիչէրիս ուր և գըտեալ,
Կոտորել սկըսի սաստիկ՝
իբր արքային ըզվրէժն առեալ:¹⁴

Աշխատության մեջ տեղեկություններ են պարփակված նաև կայսրության սահմաններում իրենց գոյության համար մաքառող հայ, հույն, հրեա և այլ ժողովուրդների վիճակի, պոլսահայության միասնությունը խանգարող երևույթների, քրիստոնյա ժողովուրդների և Օսմանյան պետության փոխհարաբերությունների մասին:

Պատմական իրադարձությունները Քյոնուրճյանը ներկայացնում է որպես փաստերի շարք՝ առանց մեկնաբանությունների: Պատմության ընթացքը նա պայմանավորում է երկնային ուժով: Ըստ նրա, աստծուն է հայտնի անիմանալին ու ապագան, քաղաքին, երկրին, ժողովրդին վիճակված գալիքը.

Աստուծոյ է գիտելին, ի սկըզբանէ գոր կամեցեալ,
Որպէս շարժէ և զարարածս, նոյնպէս արզղմունքն և հետևեալ:¹⁵
/տ. 3613-3614/

Քյոնուրճյանը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ թուրքերը Եվրոպայում հաջողության հասան ոչ թե քրիստոնյաների գործած մեղքերի, այլ իրենց ռազմատենչության և հայրենիքի պաշտպանության գործում եվրոպական ժողովուրդների ցուցաբերած անտարբերության շնորհիվ: Պատմագիրն անդրադառնում է նաև այն պարտություններին, որ կրում էր Թուրքիան եվրոպական բանակների և նավատորմի հարվածներից:¹⁶

Աշխատության վերջաբանն ավելի է կարևորվում, քանզի ականատեսի և ականջալուրի հաղորդումների վերարատադրություն է: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է կայսրության ներքին ու արտաքին հարաբերությունների մասին: Հատկապես հետևողականորեն է ներկայացված կայսրության քաղաքական պատմությունը՝ Կանդիայի պատերազմը, Տրանսիլվանիայում հունգարների և նրանց աջակից ավստրիացիների դեմ թուրքերի ձեռնարկած ռազմական գործողությունները, ՌԻկրահնային տիրելու համար Լեհաստանի դեմ մղված պատերազմի մանրամասնությունները և այլն:

¹³ Երեմիա Զեօմիրճեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 243:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 206:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁶ Լ. Բաբայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 225-226:

Կանդիան /Կրետե/ Միջերկրականի հյուսիսարևելյան և Էգեյան ծովի հարավային շրջանում գտնվող այդ կղզին, ուներ տնտեսական ու ռազմավարական նշանակություն և, բավական մոտ լինելով Օսմանյան կայսրության սահմաններին՝ հսկում էր Ստամբուլ-Եգիպտոս տանող առևտրական ուղիների վրա: Մուլթանական Թուրքիան գիտակցում էր դրա կարևորությունը և ձգտում էր տիրանալ նրան: Սակայն պարբերաբար կրկնվող թուրք-իրանական պատերազմները խանգարում էին այդ ծրագրի իրականացմանը: Եվ ահա 1644թ. կայսրությունն անցավ իր վաղեմի մտադրության իրականացմանը:

Քյոմուրճյանն անդրադառնում է նաև այն միջադեպին, որն առիթ դարձավ Կանդիայի 25-ամյա պատերազմին: 1644թ. սուլթան Իբրահիմի ներքինապետ Սյունրյուլ ադան, սուլթանի հրամանով ուղևորվում է Եգիպտոս՝ այնտեղ անցկացնելու կյանքի վերջին շրջանը: Նրա նավը «մերձ ի Կրիտես» ենթարկվում է մայթյան ծովահենների գրոհին:

Յարքայէ հրաման առնու
և յԵգիպտոս եղև երթալ:
Մաթեզցիք ի ծով գրտին,
Տաճկաց նախն վերայ հասեալ:¹⁷

Ծովահենները, բռնագրավելով նավը և գերելով թուրքերին, փոխադրում են Կրետե.

Մերձ ի Կրիտես եղև այս մարտ,
գուրսանքն նաւաւ անդէն ելեալ,
Յաւարիցն, յերիվարացն
ճէնարալին ընծայ տուեալ:¹⁸

Սուլթան Իբրահիմը կարգադրում է նախապատրաստվել պատերազմի: Մեկ տարի անց թուրքական նավատորմը ուղղություն է վերցնում դեպի Կանդիա: Նախապատրաստական աշխատանքները կատարվում է գաղտնիության պայմաններում: Միայն Չուխա կղզու մոտ Յուսուֆ փաշան հայտնում է արշավանքի նպատակը: Թուրքերի առաջին գրոհին ենթարկվում է Հանիան, որը նրանք վերցնում են պաշարման 54-րդ օրը: Գրավում են նաև ցամաքային բերդերից մեկը՝ Ռեբիմն: Քյոմուրճյանը գրում է, որ մինչ Կանդիայում թուրքերը շարունակում են զարգացնել ռազմական հաջողությունները, սակայն նրանք ենթարկվում են Վենետիկյան հանրապետության ցամաքային ուժերի հարձակմանը, կորցնում մի շարք ամրություններ և կրում մեծ կորուստներ:

Ի սոյն ամի Վենետիկցիք
ընդ ցամաքաւ պատերազմեալ:¹⁹

Վենետիկցիներին հաջողվում է նաև շրջափակել Դարդանելի նեղուցը, որը մեծ իրարանցում է առաջացնում կայսրության մայրաքաղաքում: Մահապատժի են ենթարկվում բարձրաստիճան անձինք: Պաշտոնից զրկվում է անգամ մեծ վեզիրը:

Վեզիր Մուհամմեդ Քյոփրյուլուին հաջողվում է, ինչպես վկայում է Քյոմուրճյանը, բռնության արտակարգ միջոցներով վերականգնել կայսրության ռազմական ուժը և ծանր կորուստների գնով ճեղքել շրջափակումը: Կանդիայի պատերազմը հաղթական վախճանին է հասցնում մեծ վեզիր Ահմեդ Քյոփրյուլուն, որն անձամբ մեկնում է Կրետե: Թուրքերը գրոհ են կազմակերպում և Կրետեն անձնատուր է լինում: Թուրքերը հավատարիմ իրենց քաղաքականությանը սկսում են ավերել եկեղեցիներն ու պատմաճարտարապետական հուշարձանները:²⁰

Քյոմուրճյանի նման տվյալները կրում են սահմանափակ բնույթ, քանզի նա այս ամենը նկարագրում է միջազգային իրադարձություններից կտրված, որը բնականաբար նվազեցնում է աշխատության պատմագիտական արժեքը: Նա քաջատեղյակ է, իհարկե, որ քրիստոնյա աշխարհը օգնել է Կանդիային, բայց թե ինչ եղանակով, դա պատմագրին չի հետաքրքրել: Նրա համար կարևոր է և ցավալի այն փաստը, որ քրիստոնյա Վենետիկը պարտվեց, ու Թուրքիան տիրեց Կանդիային:

¹⁷ Եր է մ ի ա Ք է ն մ ի ւ ը է ն ա ն, նշվ. աշխ., էջ 233:

¹⁸ Նույնը:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 235:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

1669թ. ավարտվեց Կանդիայի պատերազմը, և 1672թ. արդեն Թուրքիան ՌԻ-րաիմայի տարածքում պատերազմում էր Լեհական թագավորության դեմ՝ ՌԻ-րաիման զավթելու նպատակով: Լեհաստանն ամեն կերպ ձգտում էր պահպանել իր «փրավունքները»: 1654թ. Ռուսաստանը ձեռք էր բերել ՌԻ-րաիման իր կազմի մեջ մտցնելու իրավունքը, բայց դեռ անպատրաստ էր հակահարված տալու ուկրաինական հողի նկատմամբ թուրքերի ռազմատենչ ձգտումներին:²¹

Քյոնուրճյանն անտարբեր չէ ազատասեր ժողովուրդների տառապանքների նկատմամբ, որոնց պատճառը նվաճողական Թուրքիան էր: Իրական փաստերն արձանագրելով՝ նա կարծես լռելյայն ստիպում է այն եզրակացության հանգել, որ չարիքի արմատը սուլթանական Թուրքիայի անհազ ծարավն է՝ թալանելու, սպանելու, գերեվարելու և այդ ճանապարհով հոգալու երկրի սոցիալ-տնտեսական կարիքները:

XVII դ. Օսմանյան կայսրությունն այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու «փառավոր» պատերազմների պատմությունը: Նա սկսել էր վայրէջք ապրել, որը հետևանք էր կայսրության սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության: Ռազմական հարաճուն ծախսերը ծածկելու նպատակով կայսրությունն անցել էր հողի վարձակալման, պաշտոնների վաճառման, դրամի արժեզրկման և հարկային ծանր քաղաքականությանը:

Սակայն, ինչպես վկայում է Քյոնուրճյանը, հատկապես դրամի արժեզրկումը և բանակում տիրող վիճակը ստիպել են սուլթանին շարունակ փոխել մեծ վեզիրներին և պետական պաշտոնյաներին:

Երկրում բռնկվում է ամենամեծ խռովություններից մեկը, ապստամբները պահանջում են նույնիսկ սուլթանի մորն իրենց հանձնել: Սուլթանը, փրկելով մորը, ստիպված է լինում 30 պետական պաշտոնյաների հանձնել ապստամբներին, որոնք նրանց՝

Յոշուտեն պատառ պատառ, վերայ դանկաց գմարմինս առեսլ,

Չփախուցեսլան մի՛ գըտին և խեղդամահ գնոսա առեսլ:²²

Նման մի խռովություն է ծագում նաև 1660թ.վականին:

Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամն իր արտահայտությունն է գտնում XVII դարի երկրորդ կեսին երկրի ներքին քաղաքականությունից դժգոհ, կենտրոնախույս տրամադրություններ ունեցող խոշոր հողատիրության ներկայացուցիչների ապստամբություններում: Հատկապես մեծ վտանգ են ներկայացնում Նասուհ փաշայի որդի Հյուսեյն փաշայի (1644), Հայդար օղլիի (1648), Գաթթջի օղլի Ալիի (1648), Հալեբի բեկլերբեկի և Աբազա Հասան փաշայի (1658) խռովությունները:

Անկալում էր նաև մայրաքաղաքի կյանքը: Գահի շուրջ հակառակորդ խմբավորումների պայքարը թուլացրել է սուլթանի իշխանության հեղինակությունը: Սուլթան Իբրահիմը 1648թ. գահընկեց է լինում այդ խռովություններից և խեղդամահ արվում:

Քյոնուրճյանից տեղեկանում ենք, որ սուլթան Իբրահիմի արքունիքում մրցակցող խմբակցություններից մեկը գլխավորել է ումն ճիննի, որը մեծապես խանգարել է կառավարման գործին և օգտվելով սուլթանի վրա ունեցած իր ազդեցությունից, մահվան է դատապարտել պետական շատ գործիչների և կուտակել անչափ մեծ հարստություն: Սուլթան Իբրահիմի գահընկեց լինելուց հետո նրան դատապարտել են մահվան և բռնագրավել հարստությունը:

Անասհման է եղել մեծ վեզիրների ընչաքաղցությունը: Սուլթան Իբրահիմի վերջին մեծ վեզիր Ահմեդ փաշայի²³ հրահրումով կայսրության մայրաքաղաքում 1648թ. բռնկվել է ենիչերական հզոր խռովություն, որին նախ՝ ինքը գոհ գնաց, ապա գահընկեց և խեղդամահ արվեց սուլթան Իբրահիմը: Սկսվում է ենիչերիների իշխանության շրջանը, սակայն ինչպես տեղեկանում ենք «Պատմութիւն համառօտ»-ից, նրանք ևս անկարող են լինում կարգավորել երկրի տնտեսական դրությունը:

Քյոնուրճյանի սույն աշխատությունը նրա պատմական երկերի և ընդհանրապես հայկական աղբյուրների շարքում ունի առանձնահատուկ տեղ: Ի տարբերություն հայկական մյուս աղբյուրների, որոնք, լինելով գերազանցապես հայոց պատմություններ, թուրքերին ու Թուրքիայի պատմությանը անդրադառնում են ամիթներով, այն, հայ

²¹ Երեմիա Քենեի րճեան, նշվ. աշխ., էջ 49:

²² Նույն տեղում, էջ 50:

²³ Նույն տեղում, էջ 51:

հեղինակի կողմից գրված մի գործ է, որն ամբողջությամբ նվիրված է Օսմանյան կայսրության պատմությանը: Քյոմուրճյանի աշխատության աղբյուրագիտական արժեքը պայմանավորված է նաև նրանով, որ օգտագործվել է մեծ թվով թուրքական աղբյուրներ, որոնց ուղղությամբ կատարած որոնումները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ, իրոք, պատմագիրն իր ձեռքի տակ ունեցել է զգալի թվով թուրքական աղբյուրներ, որոնցից օգտվել է՝ թարգմանելով ու համառոտագրելով:

Իհարկե, ճշգրիտ փաստերի և իրադարձությունների կողքին Քյոմուրճյանի մոտ կան նաև անհամապատասխանություններ և անճշտություններ: Օրինակ՝ Բրուսայի հարձակման իրադարձություններում հիշատակված Օրխանի զինակից Թուրդուք բեկը «Պատմութիւն համառօտ...»-ի մեջ հիշատակվում է Թուրտէլիին ձևով, որն աղբյուրների մեծ մասում հանդիպող Թուրդուք Ալի ձևի տարբերակն է: Այսպիսի տարբերություններ հանդես են գալիս նաև այլ կետերում:²⁴

Պատմական իրադարձությունները Քյոմուրճյանը ներկայացնում է որպես փաստեր, փաստերի շարան՝ առանց մեկնաբանությունների: Այս ոճը, որ հատուկ է ընդհանրապես ժամանակագրություններին, դրսևորում է պատմական իրողությունների ճշմարտացի վերարտադրության խնդրում Քյոմուրճյանի անմիջականությունը և անկողմնակալությունը: Շատ հարցեր պատմագիրը մեկնաբանում է նախախնամության տեսանկյունից, որը բնականաբար հեռու է իրականությունից:

Քյոմուրճյանի պատմագիտական ժառանգությունը վստահելի ու կարևոր սկզբնաղբյուր է XVII դարի Թուրքիայի, Արևելյան Եվրոպայի երկրների և ընդհանրապես Սերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ЕРЕМИИ КЕОМУРЧЯН (XVII в.)

___ Резюме ___

___ А. Гаспарян ___

Еремия Кеомурчян-один из выдающихся летописцев 17в. Его исторические работы заключают в себе богатый источник для освещения основных вопросов социально-экономической и политической жизни Османской империи.

Летописец по особенному представил национальные и религиозные вопросы и попытался выяснить последствия экономической и общественной жизни завоеванных народов и, особенно, армян. Этот источник, насыщенный фактами и важными событиями, и в наши дни не потерял свое значение и продолжает оставаться в центре внимания армянских историков.

²⁴ Երեմիա Քեոմուրճյան, նշվ. աշխ., էջ 53: